

BARCSI Tamás

Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar
Jogbölcséleti és Társadalomelméleti Tanszék
Pécs, Magyarország
barcsi48@gmail.com

BEVEZETÉS A KEGYETLENSÉG VILÁGÁBA *Civilizáció, felügyeleti hatalom és kegyetlenség Ottlik Géza műveiben*

Introduction to the World of Cruelty
Civilisation, supervisory power and cruelty in Géza Ottlik's works

Uvod u svet svireposti
Civilizacija, nadzorna vlast i svirepost u delima Geze Otlika

A dolgozat filozófiai, etikai, szociológiai szempontból a civilizáció, a felügyeleti rend és a kegyetlenség fogalmai mentén vizsgálja Ottlik *Iskola a határon* című regényét, illetve Ottliknak a felvetett kérdésekhez kapcsolódó más írásait. A szerző áttekinti, hogy a regényben bemutatott alreáliskolában milyen hatalmi struktúra keretében valósulnak meg a kegyetlenségek, illetve részletesen foglalkozik a mű erkölcsi szemléletének sajátosságaival. A tanulmány amellet érvel, hogy Ottlik egy mikroközösség működésének bemutatásával nyilvánvalóvá teszi a civilizáció „illúzió” voltát, tehát a civilizáció morális rendjének törekénységét, és azt, hogy a civilizációs külsőségek „álcája” mögött egy kegyetlen emberi világ rejtőzhet. *Kulcsszavak:* civilizáció, felügyelet, kegyetlenség, iskola, morál

Bevezetésként

Ottlik Géza *Iskola a határon* című regénye (a továbbiakban: *Iskola*) a XX. századi magyar irodalom egyik legmeghatározóbb, sokat elemzett, hivatkozott alkotása. Írásomban a civilizáció, a felügyeleti rend és a kegyetlenség fogalmai mentén vizsgálom a regényt, illetve Ottliknak a felvetett kérdésekhez valami-képpen kapcsolódó más írásait, főként a *Buda* bizonyos részei fontosak gondolatmenetem szempontjából. Hangsúlyozottan nem törekszem az *Iskola* teljes

elemzésére, amely egy ilyen komplex mű esetében talán nem is lehetséges, illetve Ottlik eleve problematikusnak látta egy regény kritikai vagy elméleti elemzés alapján való megközelítését.¹ Mivel a regénybeli katonaiskola (ami egy iskola és egy kaszárnya ötvözete) magán viseli a felügyeleti struktúra jellegzetességeit, ezért először a felügyeleti hatalom működésmódjáról írok röviden, majd vázlatosan kitérek a felügyeleti intézmények működésbeli torzulásainak okaira. Ezt követően áttekintem, hogy a regényben bemutatott alreális iskolában milyen hatalmi struktúra keretében valósulnak meg a különböző kegyetlenségek, és miként lehetséges az, hogy a növendékek elfogadjanak egy általuk nemtermészetesnek érzett, „fordított” erkölcsi rendet. A regény erkölcsi szemléletének egy lehetséges értelmezését adom. Tanulmányom legfontosabb részeiben az *Iskola* és a *Buda* alapján amellet érvelek, hogy Ottlik egy mikroközösség működésének bemutatásával nyilvánvalóvá teszi a civilizáció „illúzió” voltát, tehát a civilizáció morális rendjének törékenységét, és azt, hogy a civilizációs külsőségek „álcája” mögött egy kegyetlen emberi világ rejtőzhet. Az *Iskolában* feltárnak a felügyeleti és a diktatórikus hatalmat ötvöző elnyomó struktúrák általános sajátosságai.

A felügyeleti hatalom működéséről

Az, hogy Nyugaton a XIX. századra a nyilvános kínhalált „felváltja” a börtönbüntetés, logikusan következik a XVII–XVIII. században létrejött *fegyelmező társadalom* működésmódjából – állítja Michel Foucault a *Felügyelet és büntetés* című könyvében. A büntetési rendszerbe is bevezetik a legkülönbözőbb intézményekben, iskolákban, kaszárnyákban, üzemekben, kórházakban már bevált felügyeleti módszereket. A fegyelmező társadalom panoptikus, amelyben *mindenki megfigyel, ellenőríz mindenkit* (Foucault 1990, 285). Foucault rámutat, hogy a felügyeleti hatalom *hasznos egyéneket gyártó „gépezetként” működik*, „sokrétű, automatikus és névtelen hatalom”, hiszen a felügyelet felülről lefelé, de alulról felfelé és oldalirányban is ható hálózatként működik, amelyben tehát a felügyelők is felügyelet alatt állnak (Foucault 1990, 241–242). Hangoz és erőszakos megnyilvánulások nem szükségesek egy jól működő fegyelmi rendszerben, ahol a test feletti uralom *a hatalom mikrofizikáján*, az optika és a mechanika törvényein alapul, és a kiszámított tekintetek folyamatos mozgásának van szerepe. Az egyéneket úgy osztják el a *térben*, hogy jól megfigyelhetők legyenek, az *időbeosztást* szigorúan szabályozzák, az *elvárt*

¹ „Azt hiszem, vagy azt szeretném hinni, hogy amit igazán regénynek nevezhetünk, abba nem lehet behatolni nem-regényírói eszközökkel. Persze, neki-nekimehetünk azért kívülről” (Ottlik 1980).

mozdulatokat, feladatokat a képzés időszakában gyakorlással kényszerítik rá a testre (a vizsgának meghatározó szerepe lesz), a rendelkezésre álló erőket pedig úgy kombinálják, hogy a leghatékonyabb gépezet jöjjön létre. Ehhez tehetjük hozzá, hogy napjainkban számos felügyeleti intézményben a technikai eszközök (kamerák, számítógépes programok, az egyén által használt „okos eszközök”) meghatározó szerepet játszanak a fegyelem fenntartásában.²

Ahogy Elias (2004), vagy újabban Pinker (2018) rámutat, az erőszak társadalmi visszaszorulása civilizációs jellegzetesség, és például a börtön mint felügyeleti hatalmat működtető intézmény elterjedését is értelmezhetjük az erőszak szerepének csökkenését eredményező civilizációs folyamat részeként. De vajon a felügyeleti intézmények valóban erőszakmentesek? Ez így biztosan nem állítható, a fizikai agresszióknak egy modern börtönben, kaszárnnyában, de még az iskolában is sokáig megvolt a kiegészítő fegyelmező szerepe. Továbbá, ha egy adott intézményben nem jellemző a fizikai agresszió alkalmazása, attól még jelen lehetnek más erőszakformák, hiszen a tapasztalatok szerint még napjainkban is – sokszor a legcivilizáltabbnak tartott intézményekben – használnak pszichikai erőszakot annak érdekében, hogy az adott rendet senki ne kérdőjelezze meg. Ilyen erőszakot alkalmazhatnak például egy cégnél a termelékenység fokozása érdekében. A hierarchikus struktúrákban az egyén lehet az agresszió elszenvedője és alkalmazója is egyúttal. Ha a strukturális erőszak fogalmát használjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a felügyeleti rend „ideális” működése esetén is erőszakos, hiszen a testek hasznos testként való elrendezése eleve valamiféle erőszakot feltételez, még akkor is, ha az egyén maga is normálisnak találja az őt többé vagy kevésbé kihasználó működésmódot.

A kegyetlenné vált civilizált intézmények és a kegyetlenség államainak erőszakterei

A kegyetlenné vált civilizált intézmények esetében arról van szó, hogy egy, az alapvető civilizációs morális normákkal összeegyeztethető célból létrehozott szervezet olyan módon működik, amely ellentétes ezekkel a normákkal. A kegyetlenség államainak intézményi erőszaktereit (pl. a koncentrációs táborokat) eleve kegyetlen, az alapvető civilizációs normákkal összeegyeztethetetlen célból hozzák létre.

² Részletesebben erről: Foucault 1990, 185–232, továbbá: A fegyelem olyan individualitást hoz létre, amely négy jellemvonással rendelkezik: cellás, organikus, keletkezéstörténeti és kombinatorikus, ennek elérése érdekében pedig négy fő technikát indít be: táblákat állít össze, manővereket ír elő, gyakorlatokat szab ki, „taktikákat” vezet be (Foucault 1990, 225).

a) Ha egy intézményben komolyan veszik a legalapvetőbb erkölcsi normákat, akkor az elfogadhatatlan sérelemokozásokra az intézmény rendjétől idegen *deformatásokként tekintenek, amelyek ellen folyamatosan, többkevesebb sikerrel küzdenek* is. A legjobb esetben a hierarchia bármely fokán álló egyénnek megvan a lehetősége a kegyetlenségek elleni küzdelemre. Persze az elvi lehetőség sokszor nem jelenti azt, hogy élnek is ezzel, még azokban az intézményekben sem, amelyekben ténylegesen megpróbálják felszámolni az erőszakot (sok esetben ma is csak a fizikai erőszak – ritkábban a súlyos és gyakori pszichikai erőszak – elleni fellépésre van csak valódi lehetőség). Elképzelhető azonban, hogy az intézményben nem deformatásként, hanem *normalitásként kezelik az elfogadhatatlan sérelemokozást*. Ebben az esetben *a civilizált működésmód álcájában a legalapvetőbb civilizációs normákat sértő módon folyik a tevékenység*. Ennek különböző okai lehetnek, többek között a következők:

- Elképzelhető, hogy azért van jelen az elfogadhatatlan sérelemokozás, mert a felelős vezető(k)nek vagy a problematikus működésmódokat érzékelő más egyéneknek *nincsenek megfelelő eszközeik* ezek teljes felszámolására és *belenyugszanak a fennálló helyzetbe* (pl. a börtönökben a rabok egymással szemben elkövetett kegyetlenségeibe).
- De az is lehet, hogy az intézmény vezetői úgy vélik, hogy *a kegyetlenség bizonyos mértékű jelenléte hasznos, amíg elősegíti az intézmény céljának megvalósulását*. Így gondolkodhatnak azok, akik szerint elfogadható a börtönökben az elítélteket félelemben tartó, valamelyest korlátozott többleterőszak („a rabok megérdemlik, hogy bűnhődjenek”), vagy az iskolában a fegyelmezés érdekében megvalósított, hivatalosan nem támogatott, de eltúrt tanári pszichikai és fizikai erőszak („így legalább rend van az osztálytermekben”). Foucault is ír a börtönökben az elítélteket sújtó többletbüntetésről.
- A legrosszabb esetben egyes emberek érdekérvényesítési okokból és/vagy a kegyetlenség élvezete miatt *a kegyetlenség rendjét* alakítják ki az adott intézményben. Ekkor már nem a Foucault által leírt hatalom mikrofizikája érvényesül, még ha a felügyeleti struktúra számos jellegzetessége megtalálható is, hanem egy domináns csoport befolyása érvényesül, esetleg hatalmi klikkek harcolnak egymással. A fizikai és/vagy a pszichikai erőszak általánossá, kiterjedtté válik. Az adott rendet alkotók tisztában vannak azzal, hogy az alapvető morális

normákkal, a jogszabályokkal, az intézmény hivatalos szabályaival ugyan nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen az általuk gyakorolt vagy eltúrt kegyetlenség, mégis normális jelenségnek tekintik a kegyetlenség jelenlétét. Ez arra vezethető vissza, hogy a kegyetlenkedők, a kegyetlenséget támogatók vagy azt tétlenül szemlélők és a kegyetlenség áldozatai – persze a négy csoport nem különböztethető meg mereven, mert az egyén akár több csoportba is beletartozhat, pl. a néző, vagy a hatalmi klikk tagjaként kegyetlenkedő is bármikor áldozattá válhat – elfogadják, hogy az erősebb joga felülírja a hivatalos szabályokat, illetve úgy vélik, hogy a fennálló hatalmi rend megváltoztathatatlan, így az erősek erőszakos érdekérvényesítési törekvései, vagy pusztán a kegyetlenség öröméért megvalósított tettei nem ütköznek ellenállásba.

- b) Ha a felügyeleti intézményben eluralkodik a kegyetlenség, akkor az intézmény eredeti célja, rendeltetése nem érvényesülhet. Azonban a civilizált, demokratikus társadalomban az intézmények ki vannak téve külső ellenőrzésnek, így a különböző mértékben jelen lévő kegyetlenségek – például azok nyilvánosságra kerülésével – visszaszoríthatók, még a kegyetlenség rendjévé vált szervezet is újjáalakítható eredeti célkitűzésének megfelelően. A *kegyetlenség intézményeit* azonban a terrort, erőszakot alkalmazó államokban *eleve a kegyetlenség gyakorlása céljából hozzák létre, a felügyeleti struktúra bizonyos elemeit csupán felhasználják* e cél megvalósítása érdekében. Ide tartoznak a munkatáborok, koncentrációs táborok. A legkegyetlenebb intézmény persze a náci megsemmisítő tábor volt, ahol a munkaképtelennek minősített, vagy eleve elpusztításra odaszállított embereket tömegével gázosították és égették el. Ezeket az intézményeket megjavítani nem, csak felszámolni lehet, a fenntartó állam szétesése, vagy radikális belső átalakulását követően.

A kegyetlenné vált felügyeleti rend Ottlik műveiben

Fordított erkölcs: a nem-természetes természetessége

Az *Iskolában* a határ menti katonai alreál második évfolyamába felvételt nyert új növendékek, köztük Both Benedek és Medve Gábor egy olyan világba kerülnek, amelyben az általuk természetesnek tartott erkölcsi normák, emberi viszonyrendszerek értelmüket veszítik, amelyben *a számukra nem-természetes kell természetesként elfogadniuk*. A társadalom felsőbb rétegeiből érkező,

keresztény nevelést kapott újoncok által természetesnek tartott erkölcsi rend szerint értéket jelent például a barátokhoz való hűség, nem elfogadható mások tulajdonának ellopása vagy erőszakos elvétele, a gyengébb megvédelmezése dicsérendő, kihasználása elítélendő cselekedet.³ Ez nem azt jelenti, hogy ők a korábbi életük során mindig a civilizált társadalmi rendben alapvetőnek számító erkölcsi elvárásoknak és a keresztény etikának megfelelően cselekedtek, de ha nem, akkor tisztában voltak azzal, hogy rosszat tettek. A katonaiskolába járó gyerekeknek azonban *az erősebb jogából adódó igazságtalan cselekedetek elviselése, elnézése a természetes*: mindenki eltűri, hogy Merényiék megverik és megalázzák azt, akit valamiért éppen kipécéztek, hogy ellopják, vagy erőszakkal elveszik más holmiját, ételét.⁴ A gyerekek tudják, hogy jobb, ha nem védekeznek, amikor megtámadják őket, Merényi parancsszavára leeresztik a kezüket, türik a pofonokat, így előbb vége lesz a zaklatásuknak, mint ha ellenállást mutatnának (Ottlík 1995, 166). Ha baj van, a barátok sem állnak ki egymásért, a kinti világban köttetett barátságok pedig a katonaiskolában nem érvényesek: az újonc Bébét korábbi barátja, Halász Péter semmibe veszi (Ottlík 1995, 45, 80).

*A kegyetlenség szintjei: a szigorú felügyeleti rend,
Schulze többletkegyetlensége és a diákklikk terroruralma*

A katonaiskolában a növendékeket egy gépezet jól funkcionáló alkatrészeivé akarják nevelni, ezért *szinte folyamatosan ellenőrzés alatt tartják őket*, „nevelőik” még azt is meghatározzák, hogy miként kell elrendezniük a holmijukat a szekrényükben (Ottlík 1995, 59). A felügyeletet gyakorló altisztek és tisztek a rend fenntartásának fő biztosítékát *a büntetésben* és nem a jutalmazásban, az elismerésben látják: „A büntetéseket vaktában kaptuk, hol az egyikünk, hol a másikunk, mindenféle apróságért, amilyent százat követtünk el napjában valamennyien. A követelményeket úgy szabták meg, hogy soha senki ne lehessen ártatlan” (Ottlík 1995, 163). A diákok személye, formálódó személyisége, egyéni tehetsége egyáltalán nem számít ebben a rendszerben, amelyben a *többletkegyetlenség* is jelen van: a szadista Schulze altiszt az iskola egyébként is szigo-

³ Az újoncok kezdetben az általuk természetesnek tartott magatartást tanúsítják: feleselnek a parancsolgató negyedéssel, Medve és Czakó szembefordul az Eynattent megpofozó Merényivel, Bébé kifejezi a Schulzéval kapcsolatos ellenszenvét Szeredy és mások előtt, illetve a régi barátság hangján szól Halász Péterhez (Ottlík 1995, 21–23, 45, 58–60, 65–67, 80).

⁴ Lásd Ottlík 1995, 46, 52, 217, 314.

rú szabályain felül olyan elvárásokat támaszt, amelyeket nem lehet teljesíteni, a gyengébb, vagy valamiért a figyelmét felkeltő növendékeket megalázza.⁵ A gyerekekben félelmet és bizonytalanságérzést keltő Schulze, annak ellenére, hogy fizikailag nem bánt senkit, sokkal kegyetlenebb, mint a nem gonosz, de indulatos Bognár, aki olykor enyhébb fizikai erőszakot is alkalmaz a növendékekkel szemben. Bognárnak messze nincs akkora tekintélye a diákok előtt, mint Schulzénak: „Bognárt lehetett szidni, de Schulze fölötte állt személyes érzelmeinknek. Nevetséges és fölösleges lett volna gyűlölni” (Ottlik 1995, 111). Schulze a felügyeleti rend lényegét testesíti meg: a katonaiskola szabályszerű működési rendjének kegyetlensége az *elszemélytelenítésben* áll, a növendékeknek meg kell tanulniuk, hogy egyéni jól-létük nem számít, vágyaik, érzéseik, gondolataik irrelevánsak. Schulze a diákok felett uralkodó embertelen struktúra megszemélyesítője, aki a többletkegyetlenség alkalmazásával azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy *az erősebb joga a felügyeleti rendszerben is érvényesül*: ugyan Schulzénak is parancsolnak, ő szintén csak egy alkatrész a gépezetben, de a diákokkal szembeni sok esetben indokolatlan viselkedését felettesei nem kifogásolják.⁶ Egy ideálisan működő fegyelmi rendben a beosztottaknak is vannak eszközeik a felettük álló személy szabálytalanságainak jelzésére: a diákoknak erre az elvi lehetőségük ugyan megvan, de nem használják, mert tudják, hogy úgyszemint érnének el vele semmit, még valamely társuk által elkövetett kegyetlenség jelzése is értelmetlen a felügyeleti rend hivatalos eljárási útján keresztül (lásd az Öttevényi-ügyet).

A regényben bemutatott iskolát a fent, a 2. fejezet a) pontjában leírt harmadik kategóriába sorolhatjuk, tehát a *kegyetlenség rendjének* tekinthetjük. Itt nem csak az a probléma, hogy az iskola vezetői elnézik Schulze felügyelő (és a hozzá hasonló) többletkegyetlenségét, mivel a félelemben tartott növendékek kevésbé hajlamosak a rendbontásra. Ebben az intézményben *eltűrik*, sőt olykor még *támogatják* is a növendékek többségét *terrorizáló klikk* működését (a műben Merényiék tevékenységét ismerhetjük meg, de egy, a regénybelihez hasonló iskolában – a legrosszabb esetben – akár minden évfolyamban kialakulhatnak elnyomó klikkek). Az évismétlő Merényi a klikk feje, a belső köréhez

⁵ Schulze módszere: „általában, ha bármi történt, jó, rossz vagy semleges dolog, azt mindig megtorlás követte” (Ottlik 1995, 183).

⁶ Schulze olykor nem úgy cselekszik, ahogy azt elvárnák tőle, pl. Medvének elhiszi, hogy nem ő törte be a folyosói ablakot, pedig más esetekben az ennél egyértelműbb helyzeteket is arra használja fel, hogy megbüntesse, megalázza a növendékeket (Ottlik 1995, 196–197). Medve tudja, hogy itt egy önkényúr hatalmának fitogtatásáról van szó: ha Schulzének ahhoz van kedve, akkor váratlan gesztusokat gyakorol.

öt fiú tartozik (a gátlástalan Varjú talán a legbefolyásosabb, de ide sorolhatjuk Burgert, Homolát, Mufit, Gerebent). A külső kört, a „talpnyalókat” heten-nyolcan alkotják (pl. Halász Péter, Inkey, Matej, Kmetty, Kappéter, Kalugyerszky, Laczkovics Józsi, illetve akár Szabó Gerzson is ide sorolható), ezután következik a hierarchiában a többi növendék. Köztük szintén vannak különbségek, például egyeseket Merényiék maguk közé hívnak (de csak addig, amíg szükségük van az illetőre). Legalul a „szenteskedő” Tóth Tibor, illetve a két gyámoltalan: Orbán Elemér és Zámencsik Béla helyezkedik el. Pontosabban a mindenkori újoncok, az évfolyamhoz később csatlakozók kerülnek a hierarchia legalsó fokára, de innen feljebb lehet kerülni, csak éppen Orbánnak és Tóthnak ez nem sikerül. Különleges helyzete van az osztályelső Drághnak, aki nem tartozik Merényiék köréhez, de bizonyos tekintélyt azért élvez, őt a klikk sosem bántja, igaz, hogy ő sem lép fel velük szemben.⁷ A hivatalos hierarchia, különösen Schulze, összejátszik Merényiékkel⁸: ez is azt mutatja, hogy a felügyelettel megfér a folyamatos harcra való kényszerítés, az erősebb jogának érvényesítése. A Schulze helyett érkező Balabán nem kegyetlen, de gyengekező ember, aki nem mer szembeszállni Merényiékkel.⁹ Amikor *gyengül a hivatalos ellenőrzés*, a diákok a sok szempontból kegyetlen *felügyeleti rendnél jóval kegyetlenebb világba kerülnek* (pl. órák közti szünetben – ez az évfolyamból leginkább a Merényiékkel egy osztályba járókat érinti –, vagy takaródó előtt), ahol állandó veszélynek vannak kitéve, bármikor megalázzhatják, megverhetik őket. Merényi és klikkje egy olyan állapotot tartanak fenn, amelyben *mindenkinek küzdenie kell a „túlélésért”*. Merényin kívül mindenki veszélyben van, még a belső kör tagjai is (hiába érzik magukat biztonságban), lásd Mufi bukását. A küzdelem Merényi és a belső körébe tartozók *kegyének elnyeréséért és kegyetlenkedéseik elkerüléséért* folyik. A szenvedésük minimalizálása érdekében a növendékek különböző *taktikákat, viselkedésmódokat* alkalmaznak: kerülni a feltűnést, semmi olyasmit nem tenni, ami Merényi és klikkje rosszallását kivívhatná, igazodni a kimondott és ki nem mondott elvárásokhoz, eltűnni az igazságtalanságokat, közömbösen figyelni a másik megaláztatását, vagy csatlakozni a kegyetlenkedők-höz, a Merényiék iránti lojalitást kifejezendő. Egyenlő esélyekkel megvívott test-test elleni küzdelemre nincs lehetőség, csak a pofonok, vagy a büntetésként alkalmazott „pokrócozás” elszenvedésére. A „párbajt” is úgy rendezik meg, hogy

⁷ A diák-hierarchiáról lásd: Ottlik 1995, 112, 280.

⁸ „Merényiék pedig a kegyencei voltak Schulzénak, a segédei és helyettesei” (Ottlik 1995, 111).

⁹ „Azt is megértette, hogy ő nem kukoricázhat Merényivel, hanem fordítva, ki van szolgáltatva a jóindulatának” (Ottlik 1995, 313).

a hatalmi klikk által vesztesnek kijelölt résztvevő képtelen legyen normálisan harcolni (Ottlik 1995, 150). A kegyvesztetté váló Mufi helyzetét rontja, hogy – mivel Merényiék belső köréhez tartozva biztonságban érezte magát –, nem tanulta meg azokat a viselkedésmódokat, amelyeket a többiek alkalmaznak a „túlélésük” érdekében.¹⁰ Merényiék váratlanul csapnak le hol az egyik, hol a másik társukra, ilyen módon *félelemben tartják* az évfolyamot.¹¹ A katonaiskolákban általában a bajtársiasság, a bátorság, a hősiesség küzdelemértékvoltságát hirdetik, a növendékeknek azonban meg kell érteniük, hogy abban a miliőben, amelyben élnek, *a gyáva alkalmazkodás, az erősebb jogának elismerése minősül értéknek*. A hivatalos hierarchia kialakításában sok – részben értéktartalmú – szempont játszhat szerepet: életkor (a negyedévesek feljebbvalói az elsőéveseknek), iskolázottság, teljesítmény, rátermettség (a katonák rendfokozatának, beosztásának meghatározásakor ezeket figyelembe veszik). A hivatalos hierarchia támogatását élvező *nem hivatalos hierarchiában* viszont a fizikai erő, *de főképp a morális gátlástalanság* (a fizikailag gyenge Varjú ezért tartozhat Merényiék csapatába, de Merényi sem a legerősebb fiú az évfolyamban, vannak nála pl. sokkal jobb súlylökők [Ottlik 1995, 327]) azok a tulajdonságok, amelyek meghatározó szerephez juttathatnak és ott tarthatnak valakit.

Miként értelmezhetők az *Iskolában* bemutatott diákcsoportban tapasztalható működésmódok? Egy olyan mikrovilág alakul ki – egy felügyeleti intézmény keretei között, köszönhetően a felügyelők közönyének vagy támogatásának –, amely valamiképpen a Thomas Hobbes által *Leviatánban* leírt természeti állapotnak feleltethető meg, ahol mindenki „háborút” folytat mindenkivel szemben? Nem igazán jó ez az analógia, mert a növendékek ugyan küzdelmet folytatnak a „túlélésért”, de *nincs szó arról, hogy mindenki háborúban állna mindenkivel*, a diákok – ahogy erről szó volt – az uralkodó klikk jóindulatának elnyeréséért, illetve kegyetlenkedésének elkerüléséért küzdenek. Hobbes a viszálykodásnak az emberi természetben megtalálható három fő okáról ír, *a versengésről, a bizalmatlanságról és a dicsvágyról*: „Az első arra indítja az

¹⁰ „Nem ismerte az óvatosságot. Soha nem volt rá szükségük, nekik ötünek” (Ottlik 1995, 280). Mufinak nincsenek megfelelő eszközei a küzdelemhez, ezért egymás után rossz döntéseket hoz, nekimegy a Merényi bizalmát élvező Varjúnak, aki aztán egy előkészített párbajban legyőzi őt (Ottlik 1995, 290–291).

¹¹ Bébé tudja, hogy egyszer rá is sor kerül: „Tudtam mindig, hogy egyszer be fog következni ez a pillanat. Tulajdonképpen erre vártam az idők kezdetétől. Most mégis készületlenül ért. Éreztem már régen, hogy nagyon elbízom magam” (Ottlik 1995, 299). „Nem tudtam pontosan, hogy mi vár rám. Ötvenévi sorsa vagy csupán Mufié – vagy mind a kettő –, vagy még rosszabb?” (Ottlik 1995, 300).

embert, hogy nyereségért, a második, hogy biztonságért, a harmadik pedig, hogy hírnévért törjön rá másokra” (Hobbes 1999, 168). Egyszerűen szólva az ember javak megszerzéséért, azok megvédelmezéséért, illetve az őt vagy a neki fontos másokat (és közösségeket) ért lebecsülésért, sértésért alkalmaz erőszakot. Az évfolyamban mindezekért azonban általában csak az uralkodó klikk tagjai (esetleg a külső kör tagjai Merényi jóváhagyásával) léphetnek fel a többiekkel szemben. A hatalmat gyakorlók és talpnyalók közé nem tartozó növendékek csak azokat a javakat tarthatják vagy szerezhetik meg, amelyekre Merényiék nem tartanak igényt, javaiknak a klikkel szembeni direkt megvédelmezésére, vagy az őket, a klikk részéről ért sértés, megalázás megtorlására, nemtetszésük komolyan vehető kifejezésére nem is gondolnak (esetleg az újoncok, akik még nem látják át a viszonyokat, vagy az olyan lázadók, mint Ötvevényi). A növendékek stratégiája ugyan arra irányul, hogy ezeket az eseteket (javaik elvétele, megalázásuk a klikk által) nyílt szembefordulás nélkül elkerüljék, de a rendszer logikájából adódóan előbb-utóbb mégis rájuk kerül a sor. A legtöbb, amit a növendékek megtehetnek, hogy „időnként”, inkább csak játékos évődésként, nem komoly szembefordulásként jelzik „elméleti” egyenjogúságukat.¹² Az „átlagos” növendékeknek sem ajánlatos komolyan szembefordulniuk egymással, mert ezzel csak felhívják magukra a figyelmet, esetleg a szintén évődésnek számító ülepen rúgásokat engedhetik meg maguknak, vagy a leggyengébbeket, a diák-hierarchiában legalul lévőket piszkálhatják, ezzel Merényiék szórakoztatását is biztosítva (Ottlik 1995, 152–154). Eltér az adott szituáció a Hobbes-féle természeti állapottól abban is, hogy itt a klikktagok kegyetlen tetteit sok esetben nem (vagy nem csupán) az egoista önérdékkövetés, hanem a *kegyetlenség élvezete* motiválja, az ilyen gonoszság Hobbes antropológiájából hiányzik (vö. Orthmayr 2013, 9). Ugyanakkor Ottliknál az önérdékkövetés (a klikkhez és a talpnyalókhoz nem tartozó növendékeknél ez alatt az „észrevétlenséget”, a fizikai fájdalom és a megalázás elkerülését értve) feladásának kivételes példáit is megtaláljuk, és kialakulnak barátságok, vagy ahhoz hasonló kapcsolatok. Meghatározó különbség továbbá, hogy amíg a természeti állapotban nincs közhatalom, addig itt Merényiék egy kifinomult hatalmi technikákkal jellemezhető, kifejezetten az állam által fenntartott intézmény *hivatalos hatalmi struktúrája mellett alakítanak ki egy despotikus hatalmat*, amely erejét annak köszönheti, hogy a hivatalos hierarchia nem tesz

¹²„Egy-egy mozdulattal, nevetéssel, visszafeleléssel, még ha kockázatos is volt, többé-kevésbé mindenki jelezte időnként ezt az elméleti függetlenségét és egyenjogúságát; talán az egy Zámencsik kivételével” (Ottlik 1995, 135).

semmit klikkjük felszámolása érdekében, illetve Schulze – aki ugyan szintén elnyomó módon viszonyul az évfolyamhoz, de helyzeténél fogva egy határt azért nem léphet át a növendékekkel szemben – kifejezetten támogatja őket. A diákokon uralkodó diktatórikus hatalom a hobbesi instituált, társadalmi szerződéssel létrehozott állammal sem állítható párhuzamba, ebben az uralkodó (egy személy vagy egy gyülekezet) ugyan korlátlan hatalmat gyakorol az alattvalók felett, de hatalmát a béke, a nyugalom biztosítására kell felhasználnia (Hobbes 1999, 208–209).¹³ Merényiék a *teljes bizonytalanság állapotát tartják fenn*, az iskolát erőszakterré változtatják: a növendékek tisztában vannak vele, hogy a felügyelet lazulásának vagy időleges szünetelésének időszakaiban bármi megtörténhet velük. Azt is mondhatjuk, hogy az, ami itt mikroközösségi szinten kialakul, sok tekintetben hasonló például a sztálini államhoz. Jörg Baberowski történész a sztálini államot gyenge államként írja le, amely hatalmát a legdurvább erőszakos cselekményekkel tartotta fenn – a legnagyobb terror 1936 és 1938 között volt a Szovjetunióban –, és ahol az emberek rettegetek és engedelmeskedtek, ahol a „bizonytalanság életformává vált” (Baberowski 2015, 23–24, 209–218).¹⁴ Hasonló rendszer alakult ki Magyarországon a Rákosi-korszak alatt, ezt Ottlik is átélte, de ha rajta is hagyta a nyomát az 1959-ben megjelent *Iskola* világgépén ez az időszak, a regény első változatának tekinthető, csak Ottlik halála után publikált *Továbbélőkben* (Ottlik a kéziratot visszavette a kiadótól az 1940-es évek végén) már megtalálható az *Iskola* hatalmi struktúrája: a felügyeleti hatalom, Schulze és a diákklikk kegyetlensége, illetve a megfélemlített növendékeknek a fennálló rendhez való alkalmazkodása (Ottlik 1999).¹⁵ Persze a náci vagy a nyilas állam is eszünkbe juthat a regény kapcsán, ahogy a náci koncentrációs táborok világa is.¹⁶ Ottlik *Iskolája* azonban nem valamely elnyomó állam működés módját mutatja be egy katonaiskola belső

¹³ Az egyének egy jogukról, az életük védelmének jogáról nem mondanak le: „Az olyan megállapodás, amely szerint nem védem meg magamat erőszakkal az erőszak ellenében, mindenkor érvénytelen” (Hobbes 1999, 179).

¹⁴ „A gyanúsítások alól senki sem tudta tisztázni magát, ezért aztán a rendkívüli állapotban engedelmisséget virágozt a rettegés: a megfélemlítettek és terrorizáltak engedelmissége volt ez, azoké, akik maguk is tettesekké lettek, csak hogy ne váljanak áldozatokká” (Baberowski 2015, 217).

¹⁵ Természetesen számos lényeges eltérést is találhatunk a két mű között, lásd erről: N. Pál 2000, 101–109.

¹⁶ Ugyanakkor a náci koncentrációs táborokban a hivatalos hierarchia kifejezetten támaszkodott az általuk kijelölt fogolyfunkcionáriusokra, köztük a kápókra a kegyetlen rend fenntartásában, továbbá a táborokban a foglyok között kialakult viszonyokról már inkább mondhatjuk, hogy bizonyos értelemben mindenki „háborúban állt” mindenkivel.

világának leírásán keresztül, inkább azt mondhatjuk, hogy Ottlik művében *feltárja a felügyeleti és diktatórikus hatalmat ötvöző elnyomó struktúráknak* azokat a *lényegi jellemzőit*, amelyek – a számos nyilvánvaló különbség mellett – egy kegyetlenné vált iskolában ugyanúgy megtalálhatók, mint egy kegyetlen államban, vagy annak egy kegyetlen intézményében. Ezért talán ebben a vonatkozásban kevésbé „történelemfilozófiai tapasztalatokról” kell beszélnünk, inkább arról, hogy a regény a (felügyeleti technikákat is felhasználó, a civilizáltság „álcáját” magára öltő) *kegyetlen rend természetének és az ilyen rendben tanúsított emberi magatartásmódok tapasztalatát* hordozza.¹⁷

A kegyetlenség modern államainak létrejöttéhez komplex társadalmi folyamatok vezettek, de a regénybeli alreáliskolához hasonló intézmények és a kegyetlenség modern államai bizonyos értelemben hasonlóan működnek. Közös jellemzők például: az adott rend megkérdőjelezhetetlensége; a rendhez való hűség a legfontosabb erény; a lázadókat semlegesítik részben koncepciók eljárások során (a különbség az, hogy a lázadások kezelése a civilizált keretekben működő kegyetlenné vált intézményekben nem jár az ellenszegülők fizikai megsemmisítésével). Ahogy az ilyen intézményekben a legtöbben csupán alkalmazkodnak a kialakult rendhez, úgy a kegyetlenség modern államaiban *a többség csupán igazodik a kegyetlen rendhez* leginkább félelemből, esetleg karriervágyból vagy ideológiai okok miatt. Azt is mondhatnánk, hogy aki egy, az Ottlik-regényben leírt iskolához hasonló intézetben volt gyerek a húszas években, bevezetést kapott a kegyetlen államok, illetve a koncentrációs táborok világába. Ha valakit ilyen előélettel mondjuk egy koncentrációs táborba deportáltak, nem lepődhetett meg az ottani működésmódokon, még ha a korábban megtapasztalt kegyetlenség radikálisabb változatával kellett is szembenéznie. A Merényihez hasonló hidegvérű erőszaktevőket – persze egyáltalán nem biztos, hogy egy különösen kegyetlen tizenéves gyerekből kegyetlen felnőtt válik, de az is lehet, hogy a durva, közvetlen erőszakosságot felváltja valamilyen jobban „tolerált” kegyetlenség – jól tudták használni a kegyetlenség államaiban. Az alábbi részletben mintha egy nyílas, vagy egy ÁVH-s tettének leírását olvasnánk:

¹⁷N. Pál József úgy látja: „az *Iskola* világképe történelemfilozófiai tapasztalatokat is hordoz, mégpedig ízig-vérig magyar bázison” (N. Pál 2000, 108). A szerző és néhány más elemző kifejezetten a nemzeti történelmi tapasztalatok megfogalmazásaként is értelmezi a regényt (haza versus elnyomó hatalmak), a „nemzeti” utalásoknak, a vereség értékéről megfogalmazottaknak nagy jelentőséget tulajdonítva. Lásd még: Horkay Hörcher 2010, 85–113. Hörcher a kegyelem és a nemzeti történelem összefüggéseit elemzi Ottliknál, és kitér többek között Szt. Ágoston kegyelem- és emlékezetfilozófiájának bizonyos vonatkozásaira.

Merényi összehúzott szemmel, merev arccal nézte áldozatát, mint egy tárgyat, amely a saját tulajdona. Halk, lefojtott hangon szólt rá néha:

– Ereszd le a kezed.

Aztán csattant élesen a tenyere. Váratlanul kétszer is egymás után. [...] Merényi jéghideg arca csak egy másodpercre mozdult meg, amikor csavart egyet az orrán, száján (Ottlik 1995, 166).

A regénybeli történések azt sugallják, hogy még a legerősebbnek tűnő hatalom is, akár teljesen váratlanul, megszűnik egyszer. Az *Iskolában* Merényiék hatalmának felszámolásához külső beavatkozás szükséges, mivel az összeesküvés gondolatát senki nem veszi komolyan, illetve arra nincs esély, hogy a hivatalos hierarchiából valaki véget vessen a klikk uralmának. A katonaiskola azonban meglehetősen zárt világ, és a növendékek sem beszélnek a „civileknek” arról, amit ott átélnek. Az „árulóvá” váló Tóth Tibor megtalálja a megfelelő személyt a klikk felszámolásához: Hanák főosztelendő az iskolában lakik, de mégis valamiképpen kívülről, hajlandó beavatkozni a diákok belügyeibe, és elég befolyása van ahhoz, hogy cselekedni tudjon. Merényiék távozásával véget ér a terror, Medvéék megakadályozzák az iskola befejezéséig hátralévő kevés időben a további kegyetlenkedéseket.

A civilizáció mint illúzió

Az *Iskolában* tehát egy olyan rend tárul fel, amelyben az alapvető morális normák figyelmen kívül hagyása a természetes. A növendékek, sok esetben – bár teljesen egyértelmű számukra, hogy az adott helyzetben mi a helyes magatartás, mégis – a rosszat választják, vagy hagyják, hogy mások rosszat tegyenek. A hatalmi klikk esetében az előnyökhöz jutás, vagy éppen a kegyetlenség öröme, a többiek esetében pedig leginkább a Merényiék büntetésétől való félelem felülírja az erkölcsi normákat. A nem a klikkhez tartozó, tehát alapvetően szabálykövető növendékekben kialakulhat a *kettős erkölcsi szemlélet*, amely hozzásegíti őket ahhoz, hogy a nem-természetest természetesként fogadják el: a „civil világban” és az „iskolában” különböző normák érvényesek. Az iskolában egy általánosan elismert, „belsővé vált” norma van, ez pedig az *árulás tilalma* (árulás alatt itt az árulkodást, tehát a visszaélések miatti panaszkodást értik). E normát az iskola rendje kényszeríti rájuk: az árulkodás a gyengeség jele, ezért a társaira árulkodót a hivatalos hierarchia akkor sem veszi védelmébe, ha az árulkodó növendéket komoly kár, megaláztatás érte. Ennek általános elismerése az erősek jogait szentesíti, Merényiék terroruralmát támogatja. Az

árulkodás, azaz *a valódi viszonyok felfedésének tilalma* nagyon erősen benne van a növendékekben: a szüleknek, a civileknek sem mondják el, milyen körülmények között élnek az iskolában. Azokat a diákokat, akik nyíltan fellázadnak Merényiék mindnyájukat megnyomorító uralma ellen a felnőttek segítségére számítva – mint Ötvevényi vagy az évfolyamot Merényiéktől megszabadító Tóth Tibor –, a többiek árulóként kezelik és megvetik, míg az első időszakban szintén nyíltan lázadó Medvét ugyan folyamatosan bántják és megalázzák, de nem vetik meg az előzőekhez hasonlóan, mert nem válik árulóvá.

Ahogy szó volt róla, a hivatalos rend kegyetlen, hiszen a gyerekek elgépítésése, megtörése, félelemben tartása a célja. *A felnőttek legnagyobb bűne* azonban az, hogy *a növendékek közötti legdurvább erkölcsi visszaéléseket elnézik vagy támogatják* az erő kultuszának és a gyengeség megvetésének nevében. Nyilvánvaló, hogy tevékenységük aktív támogatása (Schulze), vagy hallgatólagos elfogadása (a többi altiszt és tiszt) nélkül nem uralkodhatnának Merényiék. Kovách Garibaldi, az iskola parancsnoka nem okoz a diákoknak sem fizikai, sem pszichikai sérelmeket, kegyetlensége abban áll, hogy eltűri mások szenvedéseit – mert nyilvánvalóan tudja, hogy mi zajlik az intézmény falai között –, és nem tesz ezek csökkentése érdekében semmit, pedig lehetősége lenne rá. Marcell főhadnagy nem aláz meg senkit, de ő sem lép fel a károkozások ellen, és cenzúrázza az elküldött leveleket, része a képmutató rendszernek (Ottlik 1995, 91–92). Bébé számára hamar világossá válik, hogy a kegyetlen rend a külvilágnak *a civilizált működésmód álcáját* mutatja. Bébé tanúja annak, amikor Merényi az újonc Formestől elveszi a cipőjét, mert véletlenül jó állapotú jutott neki. Ez felidézi Bébében, hogy nem sokkal korábban egy másik, Formessel kapcsolatos jelenetnek is tanúja volt. Egy őrnagy mosolyogva nyugtatta meg Formes apját („Nem lesz itt semmi baj”), ugyanakkor az, ahogy az őrnagy egy negyedéveshez szólt, önkéntelenül is elárulta, csupán színjátékot játszik, és hirtelen feltárult az iskola valóságos működésmódja, illetve annak egyik meghatározó, de nem is a legrosszabb jellemzője (Ottlik 1995, 53–55).

A Buda alreáliskolai emlékekre visszatekintő részeiben Bébé többször utal az itt megtapasztalt képmutatásra: vallásos és hazafias erényekről tanultak, de tisztában voltak vele, hogy mindez csak „üres, képmutató maszlag” (Ottlik 1993, 28–29). Az alreáliskolában értették meg: *a civilizáció nem más mint hamis illúzió*, önáltatás, ugyanakkor élni csak úgy lehet, ha elfogadjuk ezt az illúziót (Ottlik 1993, 28–29, 42, 52, 60, 105). A Budából az is kiderül, hogy Medvéék másik alreálból érkező főreáliskolai évfolyamtársaik (a B-sek) nem szenvedtek annyit, mint ők: „az ő alreáliskolájuk, Lexitől apránként megtudta

az ember, több fokkal volt elviselhetőbb, mint a miénk” (Ottlik 1993, 168). A főreálban sem alakul ki a Merényiékéhez hasonló terrorizáló klikk.¹⁸ A Budán lévő „Bocskai”-ban a növendékek már nincsenek úgy elvágva a civil világtól, mint korábban (pl. gyakran kapnak kimenőt), az altisztek helyett itt a tisztek kegyetlenkedhetnének velük, de még azokat is „némi civilizáltság” korlátozza, akik nem bánnak jól a növendékkel. „Talán – dupla ugrással – egy felvilágosult abszolutizmusba kerültünk a rabszolga-társadalomból? Mindenesetre egy militarista önkény-rendszerbe, a legelső népréteg parancsuralmából kiszabadulva” (Ottlik 1993, 186). Bébé arról elmélkedik, hogy megfelelő emberekkel a militarista társadalom civilizálódhat, de a „söpredék-uralom” nem (Ottlik 1993, 187).

A növendékek számára a *civilizáció illúzió volta* abban áll, hogy tisztában vannak vele: a *civilizációs erkölcsi normák, magatartásmódok bármikor félretehetők*, a morális rendként felfogott civilizált rend törékeny. Ahhoz, hogy egy civilizált intézmény a kegyetlenség rendjévé alakuljon, számos tényező együttjárása szükséges, az Ottlik által bemutatott katonaiskolai évfolyam esetében ezek közül a legfontosabbak: egy különösen kegyetlen altiszt, néhány különösen kegyetlen diák, a tisztek közönye a diákok szenvedései iránt. Azt nem tudjuk meg, hogy Merényi és a főkolomposok milyen körülmények közül érkeztek, de azt igen, hogy közülük többen évisméltők és meglehetősen primitívek. A belső és a külső körből kimaradó növendékek kárvallottjai Merényiék rendszerének, de – bár nagy számbeli fölényben vannak – nem mernek együttesen fellépni a klikk ellen, alkalmazkodnak a fennállóhoz, Medve kifejezésével élve, „gyáva csürhe” módjára viselkednek (Ottlik 1995, 95). Bár általánosságban ez a helyzet, a kép ennél árnyaltabb, hiszen vannak növendékek, akiknek problémát jelent igazságtalan tettek elkövetése vagy elnézése, az említett kettős erkölcsi szemlélet alkalmazása.

Szegedy-Maszák Mihály szerint az erkölcs ösztönös erkölcsi érzékként és nem értelemmel belátott erényként van jelen a regényben (Szegedy-Maszák 1994, 99). Ez a megállapítás azonban csak részben fogadható el, mivel az elbeszélők-főszereplők magasabb szintű erkölcsi tudatának kialakulásához az *ösztönös erkölcsi érzék* mellett a *racionális belátás* is szükséges. A növendékek a civilizáció világából érkeztek, ahol a civilizált együttélési normák alapjait és a keresztény etika legfontosabb elvárásait is megtanulták, de ezek egy része számukra – korukból is adódóan – külsődleges, absztrakt, belsővé még nem vált norma, ezt illusztrálja a magasrendű keresztény etikai nézeteket hangoztató, de

¹⁸ Amikor Medve erőt mutatva elejét akarja venni, hogy a B-sek a fejükre nőjenek, Hilbert azt mondja neki: „Ez nálunk már nem divat, Medve” (Ottlik 1993, 141).

nem annak megfelelően cselekvő Tóth Tibor. Erkölcsi fejlődésük szempontjából a legmeghatározóbbak azok az *erkölcsi vonatkozású élményeik* lehetnek, amelyek során *belsővé válnak* számukra olyan normák, amelyeket addig csak elvont szabályokként ismertek: ehhez egy adott magatartás erkölcsileg jó vagy rossz voltának *átérezésére*, aztán *helyességének/helytelenségének racionális belátására* és az erkölcsi tudatba való beépülésére is szükség van. Medvének egy korábbi tette (barátai a villamoson kinyitják a mamlasz Dégenfeld táskáját, ő pedig hógolyókat tesz bele) miatti lelkifurdalás kellett ahhoz, hogy többé ne tegyen másoknak rosszat pusztán a saját élvezete kedvéért (Ottlik 1995, 48–50). Medve *ösztönösen érzi*, hogy kegyetlen volt Dégenfelddel (ez fizikai tüneteket is produkál nála: belázasodik). *Végiggondolja* a történeteket és leszűri az esetből, hogy a másik emberrel, a gyengébbel, a kiszolgáltatottal nem lehet így bánni („Csúnya dolog volt, amit csináltak” [Ottlik 1995, 50]), ezt követően pedig máshogy próbál viszonyulni Dégenfeldhez. Bár továbbra sincs jó véleménnyel a fiúról (aki ridegen fogadja Medve barátságos közeledéseit), de nem bosszantja a későbbiekben, mert Medve észreveszi, hogy „az ember sokkal könnyebben alkot magának rossz véleményt arról, akit megbántott vagy akinek szándéktalanul is ártott, mint arról, akivel jót tett” (Ottlik 1995, 51). Medve tehát *racionális belátás* következtében változtat a viselkedésén. A *Továbbélőkben* Damjáni lopás miatti lelkiismeret-furdalásáról részletesebben szó van¹⁹, az *Iskolában* viszont csak utalás történik arra, hogy Bébé és Halász Péter bolti lopása nem úgy sikerült, ahogy tervezték, ennek itt nincs erkölcsi

¹⁹Pontosabban Damjáni a lelepleződéstől és annak következményeitől fél, míg az *Iskolában* a Dégenfeld-ügy kapcsán Medve szintén tart ettől, de átérzi és megérti azt is, hogy indokolatlanul okozott szenvedést másnak. Damjáni nem sajnálja az általa megkárosított papírboltost, igaz, hogy túl nagy kárt nem okozott, csak egy radírt lopott (Ottlik 1999, 7–12). Bár a Damjáni nevű szereplő hozható inkább összefüggésbe Bébével, és Szebek Miklós Medvével, de Ottlik több esetben Damjánihoz köt olyan fontos jellemzőket, történéseket, amelyeket az *Iskolában* már Medvéhez kapcsol (pl. ilyen a Tóth Tibor iránti vonzalom). Továbbá Bébé sokkal szeretenebb Damjáninál, Medve pedig lázadóbb Szebeknél. Bébé és Halász lopásáról a *Hajnali háztető*kben is olvashatunk, itt Bébé képes levelezőlapokat lop, nem radírt (az *Iskolában* is levelezőlapokra történik utalás), és csak röviden esik szó Bébé lopás utáni nyugtalanságáról (Ottlik 1994, 47). A műben több helyen is említésre kerül Halász Péter és Bébé közös katonaiskolai múltja. Bébé röviden felidézti első alreális iskolai találkozásukat, ez a jelenet, némileg másként elbeszélve az *Iskolában* meghatározó jelentőségű lesz (ekkor kezdi megérteni Bébé, hogy olyan világba került, amelynek a korábbi életéhez, tapasztalataihoz semmi köze nincs), illetve Bébé utal arra az esetre, amikor az iskola kórházának kertjében Halász leesett a fáról és egy időre elvesztette az eszméletét, ez a történet nem került bele az *Iskolába* (Ottlik 1994, 48–50, 108).

szempontból jelentősége (Ottlik 1995, 41). Az újoncok az alreáliskolában nyilvánvaló igazságtalanságok áldozatává válnak (holmijuk elvétele, fizikai bántalmazás stb.), amelyekre ösztönös ellenállással reagálnak. Az őket és társaikat ért megaláztatásokat *nemcsak sérelmesnek*, hanem – mivel itt a legalapvetőbb normák megsértéséről van szó, amelyek érvényessége természetes számukra – *erkölcsileg is elfogadhatatlannak érzik*. Czakó és Medve védelmükbe veszik a kárt szenvedett társukat. Az újoncok aztán, a túlélésük érdekében megtanulják, hogy *erkölcsi érzékükkel ellentétben cselekedjenek*, hogy eltűnjék a velük vagy másokkal szembeni igazságtalanságokat, hogy úgy tegyenek, mintha az erkölcsi rossz nem is lenne rossz (az áruslás elítélése az egyetlen kivétel). A nem-természetest természetesként elfogadni Czakónak vagy Bébének könnyebben megy, mint Medvének, ő még felsőbbévesként is képtelen erre, kialakultabb erkölcsi tudata miatt neki nehéz alkalmazkodni (de Ötvenyi magatartása is magasabb szintű erkölcsi tudatról árulkodik). Ahogy a többiek félelemből, úgy Merényi, Homola vagy Varjú egyébként is – feltehetően – „fogyatékos” erkölcsi érzéküket hatalmi érdekeik és a kegyetlenség élvezete miatt nyomják el (ez egyébként Schulzéra is igaz), csak nagyon kivételes esetekben, akkor is képmutatásból „váltanak át” civilizált magatartásmódokra (pl. amikor Medvének feldagad az arca, lásd a *Budában* erről írtakat [Ottlik 1993, 42]). Bébé Medvéhez hasonlóan elítéli Merényiékét, mégsem tartja magát távol olyan következetesen a kegyetlenségtől és a terrort gyakorlóktól mint Medve. Bébé elkövet kisebb kegyetlenségeket, például – bár inkább csak évődésként – folyton piszkálja a gyenge Palugyayt²⁰, és negyedévesként, amikor beveszik a csapatba, örömmel megy Merényiékkel focizni, sőt még a többiek csomagjainak fosztogatásában is részt vesz.²¹ Medve többször kifejezi rosszallását Bébé cselekedeteivel kapcsolatban. Bébének még nem világos az, amit Medve már tud, hogy a terroruralmat megvalósítókkal való bárminemű együttműködés, a látszólagos előnyök ellenére, önlealacsonyítással jár. Bébé először *ösztönösen érzi*, hogy nem jó úton jár: hiányzik neki a „régisrosszkezdve”, és nyugtalanná válik: „s a fenyegető érzéstől, hogy az én titkos mélységes nyugalمامat is elveszthetem, névtelen iszonyat fészkelte be magát a mellembé, torkomba, gyomromba, jókedvembe; apró, kis hegyes iszonyat” (Ottlik 1995, 319). Amikor Merényiék kirakják a focicsapatból, Bébé megkönnyebbül, aztán Medve és Merényi párbaja után ő az, aki Medvét – sikertelenül – a klikkel való leszámolásra ösztönzi: *a „kollabo-*

²⁰Bébé kisebb kegyetlenségeit lásd: Ottlik 1995, 274, 311, 315, 322.

²¹A *Továbbélőkben* Tóth Tibort viszik magukkal Merényiék, Damjáni ilyesminek nem részese (Ottlik 1999, 136).

rációtól” tehát eljut az aktív ellenállás szükségességének racionális belátásáig. Ennek hátterében persze részben a hobbesi „bizalmatlanság” (biztonságvágy) is állhat, mert Bébé attól tart, hogy Merényiék terveznek valamit ellenük, de ennek minden bizonnyal erkölcsi indítékai is vannak, tervének elutasítása miatti dühös kirohanása erre utalhat.²² Az is mutatja, hogy Bébé Merényiékkel szembeni magatartása gyökeresen átalakult, hogy amikor újra hívják, már nem áll be köztük futballozni, bár ez meglehetősen kockázatos lépés (Ottlik 1995, 133).

Az adott rendben az összeesküvés gondolata természetellenesnek tűnik, ezért is érezheti később Bébé, hogy „hányató hülyeségeket” beszélt (Ottlik 1995, 335). Medve, aki kategorikusan elutasítja Bébé felvetését, újoncként maga is összeesküvésre biztatta újonctársait (akik a „fekete kéz” szövetségébe látszólag beleegyeztek), de ez úgy merült feledésbe, mint az a fonál, amit Bébé az anyjától kapott, hogy tisztogassa vele a fésűjét: „Itt nem volt hajunk, itt nem volt összeesküvés. De ha lett volna, akkor sem volt ki ellen, mi ellen. Legfeljebb a világ belső szerkezete és emberi mivoltunk végső természete ellen” (Ottlik 1995, 121). A Bébét védelmébe vevő Medve kátrányos kezének fekete lenyomata az árnyékszék egyik deszkafalán is azt a végzetes jelentést hordozza, hogy „nem történik semmi, hiába várjuk” (Ottlik 1995, 121). A regényből azonban kiderül, hogy nem lehet elhamarkodott kijelentéseket tenni az ember végső természetéről, vagy a világ szerkezetéről. Még egy ilyen emberi rendben sem mindenkire jellemző az alkalmazkodás, sőt, előfordul egyéni, erkölcsi alapú nyílt lázadás is (Ötvenyi). Medve ugyan felhagy a direkt szembenállással, de magatartásával mégis a fennálló viszonyok elfogadhatatlanságát sugallja. Továbbá itt is jelen van a másik melletti, akár nyílt ellenállás nélküli kiállás, például Szeredy segít Bébén, amikor rászállnak Merényiék, a Kmettynek látszólag az éppen zajló történésektől független okból adott pofonnal (Ottlik 1995, 304). Ahogy a sár végtelennek tűnő időszaka után elkezd esni a hó, úgy egyszer csak, teljesen váratlanul, Merényiék uralma is véget ér.

Irodalom

Baberowski, Jörg. 2015. *Felperzselt föld: Sztálin erőszakuralma*. Ford. Györi László. Budapest: Európa.

²² „– Hát mindnyájan túritek? – mondtam dühösen. – Gyávaságból, gyengédségből sokan, közönyből, előkelőségből, fene tudja, miből? Holott mindnyájan utáljátok őket!” Aztán Medve és Bébé arra gondol, hogy vannak, akik inkább őket utálják, mint Merényiéket, a klikk külső körébe tartozók mindenképpen (Ottlik 1995, 334).

- Elias, Norbert. 2004. *A civilizáció folyamata*. Ford. Berényi Gábor. Budapest: Gondolat.
- Foucault, Michel. 1990. *Felügyelet és büntetés*. Ford. Fázsy Anikó és Csűrös Klára. Budapest: Gondolat.
- Hobbes, Thomas. 1999. *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*. Első kötet. Ford. Vámosi Pál. Budapest: Kossuth.
- Horkay Hörcher Ferenc. 2010. Isteni kegyelem és nemzeti történelem. Egy rejtélyes összefüggés Ottliknál. In *Ottlik kadét történetei: Esszék*. 85–113. Budapest: Kortárs.
- N. Pál József. 2000. „...védeni egy kis várat...”. *Kortárs* 44 (2): 101–109.
- Orthmayr Imre. 2013. Szerződéselemlet, aranykorelmélet, társadalomtudomány. *Magyar Filozófiai Szemle* 57 (1): 9–37.
- Ottlik Géza. 1980. A regényről. In *Próza*. Budapest: Magvető. <http://mek.oszk.hu/01000/01003/01003.htm> (2019. júl. 10.)
- Ottlik Géza. 1993. *Buda*. Budapest: Európa.
- Ottlik Géza. 1994. Hajnali háztetők. In *Hajnali háztetők: Minden megvan*. 7–110. Budapest: Európa.
- Ottlik Géza. 1995. *Iskola a határon*. Budapest: Magvető.
- Ottlik Géza. 1999. *Továbbélők*. Pécs: Jelenkor.
- Pinker, Steven. 2018. *Az erőszak alkonya*. Ford. Gyárfás Vera. Budapest: Typotex.
- Szegedy-Maszák Mihály. 1994. *Ottlik Géza*. Pozsony: Kalligram.

INTRODUCTION TO THE WORLD OF CRUELTY

Civilisation, supervisory power and cruelty in Géza Ottlik's works

The paper examines Géza Ottlik's novel *School at the Frontier*, as well as his other writings connected to the issue, along the concepts of civilisation, supervisory order and cruelty. It gives a survey of the power structure that allows for the cruelty in the boys' military school which he presents in the novel, and he also deals in detail with the peculiarities of the moral view of the work. The study argues that Ottlik by presenting how a micro-community functions reveals the "illusionary nature" of civilisation, namely, the fragility of the moral order of civilisation and the cruel human world hidden behind the „disguise” of external civilisation features.

Keywords: civilisation, supervision, cruelty, school, morality

UVOD U SVET SVIREPOSTI

Civilizacija, nadzorna vlast i svirepost u delima Geze Otlika

Na osnovu pojmova „civilizacija”, „nadzorna vlast” i „svirepost”, analizira se roman *Škola na granici* pisca Geze Otlika, kao i druga njegova dela povezana sa pomenutim ključnim

rečima. Dat je pregled strukture vlasti u školi u kojoj se radnja odvija, s posebnim osvrtom na svirepost i moralna shvatanja prikazana u romanu. Prikazujući funkcionisanje jedne mikro-zajednice, Otlík otkriva koliko je civilizacija zapravo iluzorna i ukazuje na ranjivost moralnih vrednosti civilizacije, samim tim i na činjenicu da se iza spoljašnje maske civilizacije skriva svirep ljudski svet.

Ključne reči: civilizacija, nadzor, svirepost, škola, moral

A kézirat leadásának ideje: 2019. máj. 10.

Közlésre elfogadva: 2019. szept. 20.